

Biocentrikus ökoszocializmus avagy a dinamikus ekvilibrum elmélete

Marosán Bence Péter

„Elmélet és gyakorlat - Marx 200 éve”

A Társadalomelméleti Kollégium konferenciája

2018. október 26-27. Budapesti Corvinus Egyetem

Bevezetés

Túl sokáig uralkodott az a meggyőződés, hogy Marxnak nem volt szava ökológiai kérdésekben, és kérdésfeltevése kizárólag antropocentrikus volt. A korábban meghatározó elképzelés szerint az elidegenedés és eldologiasodás az emberi társadalmat jellemző sajátosság volt (és nem terjedt ki a természetre), ahogy az emancipáció programja is – eszerint, értelem szerint – az emberi társadalom területén kell, hogy végbemenjen, magának az embernek, illetve az ember munkája tárgyának vonatkozásában. Az utóbbi pár évtized filozófiai fejlődésének eredménye annak világos megmutatása, illetve az abban elért filozófiai konszenzus, hogy Marxnak igenis volt ökológiája, mégpedig egy meglehetősen szisztematikus ökológiai elméletről kell beszélnünk az esetében. A lényegi kérdés az, hogy olyan értelemben volt-e ökológiája Marxnak, amely az emberközpontú perspektíván lényegileg túlmutatott, vagyis abban az értelemben, hogy az az emberen túli és embertől független természetnek lényegi önértéket tulajdonított, vagy ez az ökológia továbbra is elhelyezhető egy antropocentrikus paradigmában. Arról a kérdéstről van szó, jelesül és közelebbről, hogy a természethez való viszonyában az embernek kizárólag azért kell önkorlátozást mutatnia, mert egyébként a természeti erőforrásokkal való irracionális gazdálkodással saját létezését is veszélybe sodorná, vagy ezen túl az ilyen önkorlátozásban esetleg morális faktorok is szerepet játszanak. Annál is érdekesebb a kérdés, mivel Marxnál egyáltalán az etika szerepe nem annyira nyilvánvaló vagy tisztázott. Sokan arra hivatkoznak, hogy Marxnál szigorúan egy deskriptív, tudományos módszerről van szó, ami kizárja a moralizálást (Althusser). Ehhez azonban rögtön hozzá kell tenni, hogy mindaz, amit Marx elidegenedésről, eldologiasodásról és emancipációról elmond, lényegileg morális implikációkkal terhes. Arra szólít fel, hogy ne csak várjunk a kapitalizmus bukására, hanem aktívan tegyünk érte. Az elidegenedés, az eldologiasodás nem szűnik meg magától. Valóságos emberek kellene hozzá, akik ezeket az állapotokat megszüntetik. Marxék fenntartásai a morállal, a moralizálással szemben azzal áll kapcsolatban (illetve azzal is), hogy

szerintük minden korábbi morál egy partikuláris osztályhelyzetet fejezett ki. (Engels, *Anti-Dühring*). Ezzel viszont konkrétan is utaltak egy valódi, univerzális morál – és ezzel együtt az univerzális emancipáció – lehetőségére.

Marxnak és Engelsnek kiforrott ökológiai elmélete volt, mind ontológiai, mind politikai tekintetben. Ontológiai tekintetben az embert a természet részeként, természeti lényként fogták fel, aki létét csak a nem-emberi természettel (ahogy Marx néha fogalmaz: a „szervetlen természettel”) való folyamatos anyagcseréjében tarthatja fenn; és az emberi természetet is (mint második természetet, mint *kultúrát*) (Marx ezt a fogalmat, ezt a koncepciót specifikusan Arisztotelésztől örökölte [*Nikomakhoszi etika*, 1103a]) úgy értelmezte (úgy értelmezték), hogy azt lényegileg meghatározza az emberi létezés anyagi aspektusa, az ember testi mivolta, és a nem-emberi anyagi természettel való kapcsolat, (*A német ideológia*, MEM 3: 37skk). Politikai tekintetben: Marxnak és Engelsnek meggyőződése volt, hogy a kapitalizmus (már csak anarchizisztikus karakteréből fakadóan) irracionálisztikusan gazdálkodik a természeti erőforrásokkal; pazarló, kegyetlen és ostoba. Az volt a pozíciójuk, hogy amíg kapitalizmus létezik, amíg tehát a természeti erőforrások kezelését és a természeti környezethez való viszonyulást a magánérdekek uralják, addig szükségszerűen jelentkeznek újra és újra az ökológiai válságok. Ember és természet viszonyát nem partikuláris érdekek, hanem a globálisan egységesült emberiség összérdeke kellene, hogy uralja; sőt: ember és természet anyagcseréjének globálisan felügyelt és koordinált szabályozása során messzemenően tekintetbe kell venni a jövőendő nemzedékek érdekeit is. Mintha tőlük kaptuk volna kölcsön a Földet – mondja Marx, (*A tőke III.*, MEM 25: 731). Marxéknak tehát kifejezett öko-politikai programjuk is volt.

A fogósabb kérdés itt az öko-etikai dimenzió. Hogyan vélekedtek Marxék a természet önértékről? Egy koherens ökoszocialista elmélet vagy alapvetés nem kerülheti meg ezt a problémát. Az újabb keletű ökoszocialista mozgalom '70-es évek óta tartó hullámaiban kardinális kérdés a természet relatív vagy abszolút önértékének problémája, és ennek megjelenése vagy éppen hiánya Marxéknál. *Az ökoszocializmus, illetve ökomarxizmus korszakaiba* itt nem megyünk bele mélyebben; én is, más is írt már erről magyarul (Marosán 2018, Antal 2018), és angolul is bőven található irodalom (pl. Burkett & Foster 2016, Burkett 2006). Itt csak címszavakban szeretnénk utalni a legfőbb jellemzőkre. Három korszakról lehet leginkább beszélni. Az első korszakban adottnak vették, hogy Marxék egy úgymond „prométheuszi perspektívát” képviseltek – vagyis a természet korlátlan uralhatóságának és kizsákmányolhatóságának tézisében hittek. Nem az volt a bajuk (mármint Marxnak és Engelsnek) a kapitalizmussal, hogy az kizsákmányolja a természetet, hanem az, hogy

magánérdekek nevében zsákmányolja ki, hogy anarchisztikusan, és nem az egész emberiség érdekében, és szervezeten. Nem tulajdonítottak önértéket a természetnek. (A következő szerzőkről van szó: pl. Michael Lövy, Joan Martinez-Alier, Ted Benton, John Clark, Reiner Grundmann, James O'Connor, stb.). Az ökoszocializmus első hullámában Marx ökológiai hiányosságainak kritikája (e kritika szükségessége), e hiányosságok kiegészítése az elméleti alapvetés részének számított. Ezzel szemben ébredt a '90-es évek elején, illetve a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján egy antitézis, amelynek képviselői azt mutatták meg, hogy Marxéknak igenis volt kiforrott, saját ökológiai elméletük, mégpedig egy ilyen elmélet normatív implikációival együtt. (Pl. Elmar Altvater, Brett Clark, Rebecca Clausen, Kohei Saito és mások). A harmadik hullámban a másodikban elért elméleti konszenzust vették át (Marxnak és Engelsnek igenis volt saját, normatív implikációkkal terhes ökológiai koncepciója), és ágyazták bele egy tágabb tudományos összefüggés-rendszerbe, (Paul Burkett, John Bellamy Foster, Fred Magdoff, Naomi Klein, Brett Clark, Richard York, Rebecca Clausen, Stefano Longo, Ariel Salleh, stb.).

A jelen előadásban Marx természetfogalmára, az önérték problémájára, és az ebből fakadó következményekre fogunk összpontosítani – egy rendszeres, végiggondolt ökoszocialista keretrendszer szempontjából. Az egyik fontos előfeltevésünk, hogy az „önérték versus használati érték”, illetve „emberközpontú versus természetközpontú” szembeállítások nem haladhatók meg olyan könnyen, mint azt Paul Burkett és John Bellamy Foster gondolták. Ők úgy vélték, hogy Marxék tulajdonképpen meg is haladták ezeket a szembeállításokat. Véleményem szerint ezek az ellentétek nem haladhatók meg ilyen könnyen; és Marxék nem is haladták meg. Marxék egy olyan ökológiát, öko-politikát képviseltek, amely kifejezetten emberközpontú, de egyúttal lehetséges kapcsolódási pontokat kínál nem emberközpontú, és speciálisan mélyökológiai, biocentrikus elméletekkel is. Én ezeket a kapcsolódási pontokat fogom hangsúlyozni. Úgy gondolom, hogy az említett ellentétek valóban meghaladhatóak – de csak egy fejlettebb társadalom álláspontjáról; amellyel kapcsolatban Engels is a valóban egyetemes és igazi morál lehetőségét említi, (Engels 1974 [*Anti-Dühring*]: 94sk).

Ezek szolgálnak elméleti támpontokként az általam biocentrikus ökoszocializmusnak nevezett koncepció kidolgozásához. Az alábbi előadást négy nagyobb részre osztom: I. A természet fogalma Marxnál (és Engelsnél), II. Az önérték értelme és helye a marxi elméletben, III. A természet önértéke Marxnál, és az erkölcsi tekintetbevétel koncentrikus körei, IV. Biocentrikus ökoszocializmus és a dinamikus ekvilibrium víziója.

I. A természet fogalma Marxnál

Marx egy olyan differenciált természet-fogalommal rendelkezett, melyet részben a teljes őt megelőző filozófiatörténet materialista és realista szimpátiájú, tendenciájú filozófiáiból merített (ezt mutatja be többek között *A szent család*, MEM 2: [különösen] 123-133), részben a korabeli természettudományokból. A korábbi, alapvetően passzív, szemlélődő jellegű materialista filozófiákba Marx (és Engels) belevitték a történetiség mozzanatát, az egymásnak feszülő ellentétek (és ezen ellentéteken keresztül való fejlődés) gondolatát (a dialektikus felfogást); és az egészet az emberi gyakorlat és történetiség közvetítésén keresztül értelmezték, ragadták meg, (*A német ideológia*, MEM 3: [Feuerbach-tézisek] 7). Marxék számára különösen fontos volt, hogy a természetet a társadalommal és a társadalmi gyakorlattal összefüggésben értsük meg. Az ókori filozófiát különösen jól ismerő (abból doktoráló), az ókori görögség kultúrája és irodalma iránt mindig kiemelkedően rajongó számára Arisztotelész természet-fogalma és – felfogása sajátosan fontos volt, (Arisztotelész természetfelfogásához: Sir David Ross 1996: 91-94, 224-227). Marx és Engels természetfelfogásának viszonyáról a Marx-Engels Gesamtausgabe szerkesztője, Gerald Hubmann megjegyzi egy tanulmányában, hogy Marxé inkább nevezhető természettudományosnak, analitikusnak, míg Engelsé ezzel szemben metafizikusabb, spekulatívabb volt, (Gerald Hubmann 2010: 67). Itt nem lehet célunk a két szerző természetfogalma közti egyezések és különbségek részletesebb vizsgálata és bemutatása; javasolom, ideiglenesen (további vizsgálódások idejéig), érzjük be annyival, hogy a két szerző közti szoros együttműködés, minden különbség ellenére a köztük meglévő alapvető koncepcióbeli azonosság lehetővé teszi, hogy természetfogalmukat együtt kezeljük; legalábbis a két szerzőnél meglévő, alapvető egyezésekről beszéljünk e tekintetben.

Úgy gondolom, ami a fogalom legalapvetőbb vonásait illeti, maga Marx legalább négyféle értelemben beszélt természetről. 1A) Mint az ember nem-emberi környezete. Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt a földi környezet. Jelenti tágabb értelemben az egész kozmikus természetet is; de Marxék számára mindenekelőtt az előbbi (a földi, nem-emberi természeti környezet) a fontos; amellyel az ember közvetlenül (vagy kevés közvetítésen keresztül) anyagcserét folytat. 1B) Ez utóbbi értelemben: mint az ember (és az emberiség) létfenntartásának anyagcsere-bázisa jelenik meg a természet. 2) A természet megjelenik úgy is, mint „valaminek a természete”, „valaminek a mibenléte”. Ebben az értelemben a „természet”, mint „valaminek a természete”, a dolgok többé vagy kevésbé rögzített törvényszerűségeire, szabályszerűségeire utal. Marxék azonban gondosan ügyelnek arra, hogy ezt beleágyazzák egy történeti folyamatba, és hogy ragaszkodjanak egy monista ontológiához; egy olyan

létfelfogáshoz, amely nem duplázza meg a valóságot. Marxéktól tehát távolállt mindenféle esszencializmus (az utóbbiakkal, a valóság monista felfogásával és az esszencializmus elutasításának hangsúlyozásával, azt szerettem volna kiemelni, hogy nincs szó valamiféle platonikus, örökkévaló lényegvilágról). 3) A természet, mint speciálisan nem-emberi, abban az értelemben, hogy az embert az öntudat képessége, és az a képesség, hogy tudatosan, kreatívan alkot, kiemeli a természetből; közelebbről pedig az állatvilágból, (pl. *Gazdasági-filozófiai kéziratok* [Marx 1970]: 50, *A tőke I*, MEM 23: 168sk). Ember és állat ellentétét, különbségét azonban Marx (Marxék) mindjobban tompítani igyekszik munkássága során, mindinkább relativizálja ezt az ellentétet, különbséget. Állat és ember mindjobban közelebb kerülnek egymáshoz; oly módon, hogy az öntudat, és a spontán, kreatív alkotás képessége mindig hangsúlyos marad Marxnál, az ember specifikus jellemzőjeként. Marx (Marxék) hangsúlyozzák továbbá, hogy az embernek ezt a sajátosan emberi képességét testi mivolta, a természetbe való beágyazottsága teszi lehetővé. Az ember nem a természet ellenében, hanem a természet révén lett kultúraalkotó lény. 4) Organikus és anorganikus természet különbsége. Marxnál a természet gyakorta úgy jelenik meg, mint az ember „anorganikus” vagy „szervetlen” teste. Marx ökológiai kritikái, illetve az ökoszocializmus első hullámához tartozó szerzőknél visszatérő kritika az, hogy az, hogy Marxnál a természet gyakran mint anorganikus természet jelenik meg, szerintük annak jele, hogy Marxnak egyoldalú, antropocentrikus szemléletű természetfelfogása volt, amely minden kritika és radikalizmus ellenére mégis csak kötődött a korábbi korszakok mechanikus és metafizikus materializmusához. Ezzel szemben kimutatható, hogy a megfelelő marxi szövegekben az „anorganikus” jelző gyakori felbukkanása, visszatérése csupán (a tágabb kontextus, a további kéziratok tükrében) egyfajta „façon de parler” (persze azért ez is közelebbi vizsgálatokat igényelne); de Marx (Marxék) számára nagyon is ismert és fontos volt organikus és anorganikus különbsége. Egyszerűen úgy gondolták, hogy – egyfelől – a kettő között nincs szigorú határvonal, és – másfelől – a kettő között dialektikus kapcsolat van. Továbbá az ember maga is dialektikusan kapcsolódik a természet mélyebb rétegeihez, amelyek közvetítéseken keresztül beépülnek az ember létmódjába; és ezen túl az emberi társadalom dialektikus módon adaptálódik a természethez. A természettel való anyagcserébe először a kapitalizmus visz igazi (igazán jelentős) törést, ami orvoslásra szorul, (vö. *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I*, MEM 46/1: 368sk).

II. Az önérték értelme és helye a marxi elméletben

Zöld kritikusai szerint Marx semmiféle önértéket nem tulajdonított a természetnek; a nem-emberi létezőkkel és a nem-emberi, természeti környezettel kapcsolatban csak az emberre vonatkoztatott instrumentális vagy hasznossági értéket ismert el. Végére (ezen Marx-interpretáció szerint) is az ember az, aki értékelni képes, aki értéket tulajdonít a dolgoknak, ezért ő az, aki végső soron az egyedüli olyan létezőként jelenik meg, aki önértékkel rendelkezik. Abból, hogy a természetet csupán az emberi hasznosság szempontjából fakadó érték illeti meg, egyenesen következik, hogy az kívül áll minden erkölcsi tekintetbevételén, és azt – az erőforrások racionális beosztása mellett – az emberiség nagyobb javára korlátlanul ki lehet és ki kell „zsákmányolni”, vagy legalábbis (mivel Marxnál a „kizsákmányolás” [„Ausbeutung”] terminus speciálisan a kapitalizmus kontextusában van értelmezve), a természet az emberiség érdekében racionálisan kiaknázható és kiaknázandó. Marxék, hangzik a vád, (leginkább a mélyökológia [Deep Ecology], és a hozzá valamilyen módon kapcsolódó teoretikusok köréből), leértékelték a természetet, megfosztották azt erkölcsi méltóságától. Az ökomarxizmus második és harmadik hullámához tartozó gondolkodók ezeknek a vádoknak úgy próbálták elvenni az életét, hogy azt mondták, Marxék meghaladták önérték és instrumentális érték szembeállítását. A posztkapitalista társadalom, mint mondták, túl van ezeken a megkülönböztetéseken; a szocializmusban, a kommunizmusban emberiség és természete anyagcseréje, viszonya is úgy van kialakítva, hogy abban a természet is elnyeri az őt megillető sajátos méltóságot, amit csak a kapitalizmus vett el tőle korábban. Speciálisan Burkett és Foster azt mondja, hogy az önérték fogalmát Marxék beépítették a természetre jellemző hasznossági érték fogalmába. (Burkett & Foster 2016: 41). Szerintem viszont – mint korábban említettem – „ilyen könnyen” nem szabadulhatunk meg ettől a dichotómiától. Burkették értelmezésében Marx (és Engels) igenis tulajdonított önértéket a természeti dolgoknak, ami a dolgokkal való közelebbi kapcsolatunk, a dolgok konkrét használata során tárul fel, (id. hely; vö. még: Marx, *A tőke I*, MEM 23: 41, 3-as lábjegyzet). Én viszont úgy gondolom, hogy a társadalmi emancipáció egy megfelelően magas fokáig (sőt, talán azon túl is, de ezt szeretném függőben hagyni) mindig fennáll a kérdés, hogy egy dolgot, azzal együtt, hogy használunk, megillet-e önmagában vett érték is. (Ez egyébként nyilvánvalóan harmonizálható Burkették állításával – de azért további érvelést igényel. Bizonyos mértékig a kanti kategorikus imperatívusz egyik változata köszön itt vissza – csak [a természet vonatkozásában] az emberi világon túl kiterjesztve. *Kantnál* a kategorikus imperatívusz azon megfogalmazása juthat az eszünkbe, mely szerint a másik embert soha nem pusztán cselekvésünk eszközének, hanem mindig egyúttal céljának is kell tekintenünk. [Kant,

pl., 1991: 62, 204]. Itt nyilvánvalóan a cél-lét [az „önmagában vett cél”] és az eszközszerűség összeféréséről van szó, ami alkalmazható használati érték és önérték viszonyában is, de nem azon a rövidre zárt módon, ahogyan azt – olvasatom szerint – Burkett és Foster szeretnék).

Ahhoz, hogy a kérdéshez kicsit közelebb kerüljünk, először is Marx értékelméletére kell egy közelebbi pillantást vetni. Marxnál az „érték” fogalma mindenekelőtt gazdasági, gazdaságelméleti összefüggésében, illetve a dolgokra vonatkozó társadalmi praxis kontextusában merül föl, mint csereérték és használati érték kettőse. E kettő forrása részben az emberi munka, részben a természet. (Pl. Marx, *A gothai program kritikája*, MEM 19: 13). Ezen túl viszont van számos más érték is. Van pl. *esztétikai érték*. (Ez utóbbihoz: pl. Lifsic 1966. Marxnál pl. [speciálisan a természeti szép tekintetében], *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 1970: 73sk). És van végezetül *az önérték*: minden cselekvés origója és célja. Ilyen pl. (és kitüntetetten) Marxéknál *az ember*. Konkrétabban: a felszabadult, spontán, kreatív, örömteli alkotótevékenység. Az emancipációnak mindenekelőtt és elsősorban ez a célja: lehetővé tenni, hogy az ember tulajdonképpeni lényegének megfelelően élhessen és tevékenykedhessen (azaz: szabadon, az elidegenedés különböző formáitól mentesen tevékenykedhessen). (Hozzá kell tenni: Marx a „tulajdonképpeni lényeg”-et természetesen történeti folyamatba és összefüggésrendszerbe ágyazza bele). Továbbá: ilyen önérték Marxéknál a fájdalommentes, örömteli létezés is (egy alsóbb szinten). Ami már érinti az állati létezést is. Marxnál (és Engelsnél) egy kifejlett, és a gazdasági érték szűkebb elméletén messze túlmutató értékelmélet, axiológia körvonalai fedezhetők fel; és marxi alapokon egy ilyen szisztematikus axiológia válik rekonstruálhatóvá. Az önérték fogalma Marxnál minden további értékesség és értéktulajdonítás alapja.

Végül fel kell tenni azt a kérdést, hogy maga az „önérték” fogalma előfordul-e Marxnál. A válasz egyébként igen (*A tőke I*, MEM 23: 41, 3-as lábjegyzet), de a fogalom nem ebben a különös kifejezésmódban a legjellemzőbb és a leginkább irányadó Marxnál (és Engelsnél). A kanti „öncél”, illetve „önmagában vett cél” fogalmait kell keresnünk a háttérben (illetve néhol az előtérben); ez a fogalom az, ami a fentebb vázolt értelemben vett önérték fogalmát jelöli. És bizonyos mértékig az állati létezés is ilyen önmagában vett célként jelenik meg a marxi (és engelsi) életmű egyes helyein, ahogy a természeti környezet is.

III. A természet önértéke Marxnál, és az erkölcsi tekintetbevétel koncentrikus körei

Hogy állunk mármost a természet, illetve közelebbről az állatok önértékével? Reiner Grundmann, aki jellegzetesen az ökoszocializmus, illetőleg ökomarxizmus első hullámához tartozott, *Marxizmus és ökológia* c. könyvében arról írt, hogy Marx számára az ökológia nyilvánvalóan nem volt kitüntetett téma, nyilvánvalóan egy prométheuszi perspektívát képviselt, mégis sok ökológiailag releváns gondolata volt, amit Grundmann meg is próbált szisztematikusan összeszedni könyvében (Grundmann 1991). Grundmann többek között arról írt, hogy azért sem lehet arról beszélni, hogy Marx önértéket tulajdonított volna a természetnek, hiszen időről-időre kigúnyolta a szentimentális, romantikus természetkultuszt, illetve magasztalta a kapitalizmusnak azt az erejét, hogy a természet erőit mindenestül – egyre hatékonyabban, az erőforrásokat egyre jobban kiaknázva – az ember szolgálatába állítsa, (Grundmann 1991: 82). Azok a szöveghelyek azonban, amelyeket Grundmann idéz, ha közelebbről megnézzük, egyáltalán nem bizonyítják azt, amit velük a szerző bizonyítani szeretne, (MEM 3: 468skk, MEM 7: 194skk, MEM 46/1: 298). Marxék kritizálnak egy romantikus, idealizáló, szépelgő természetszemléletet, amellyel szemben egy realisabb, tudományosan megalapozottabb, konkrétabb természetképet szorgalmaznak. Egyáltalán nem szólnak a Grundmann által hivatkozott helyek a természet leértékeléséről, arról, hogy Marxék a természetet a puszta instrumentalitás és hasznosság szférájába száműzték volna. A kapitalizmusnak a természet erőit kihasználó képességeit méltató sorok pedig kéz a kézben járnak az összes olyan másik megnyilvánulással, ami a kapitalizmus civilizáló hatását hangsúlyozza és dicséri – *az egyik oldalon. A másik oldalon viszont* éppen a kapitalizmus elidegenítő tendenciáit emelik ki, valamint azt, hogy a tőkés gazdálkodás (minden végsőkéig vitt, partikuláris szempontok szerint szemlélve racionális mozgatórugója ellenére) *irracionális* módon bánik minden emberi és nem-emberi erőforrással. Továbbá a kapitalizmus elidegeníti az embert a természettől, és kizsákmányolja az utóbbit. (Marx a természetnek a kapitalizmus általi kizsákmányolásának kontextusában szintén az „Ausbeutung” szót használja).

Hasonló a helyzet azzal, amikor Marxék gunyorosan írnak a korabeli állatvédő mozgalmakról, (pl. *A kommunista kiáltvány* [MEM 4: 466], *A tőke I* [MEM 23: 219]). Marxék ezeken a helyeken nem az állatok specifikus igényeit utasítják el, hanem az ellen emelnek szót (és ma még mindig sok helyütt ugyanez a helyzet a világon), hogy az állatokat néhol nagyobb becsben tartják, mint az embereket, és az emberek nem élhetnek emberhez méltó körülmények

között (MEM 1: 385, MEM 24: 219). Marxék szerint előbb talán ezt az anomáliát kellene orvosolni; de nem állítják, hogy az állatok pusztán csak az eszközszerűség, a hasznosság jellegével bírnának az ember számára, illetve az embertől függetlenül, önmagukban. Marx és Engels is több helyen felemlik a szavukat az állatoknak okozott felesleges szenvedés ellen, amit a kapitalista termelés okoz nekik.

Marxnál és Engelsnél az önértékek egyfajta hierarchiája, egymásra vonatkoztatottsága és egymásra rétegződése rajzolódik ki. Az értékek, illetve az önértékek koncentrikus köreiről is beszélhetünk náluk. Ennek középpontjában az ember áll (ebből a szempontból ez egy antropocentrikus elmélet, mely azonban a megfelelő pontokon tompítva és ellensúlyozva van); mint értékelésre, szabad cselekvésre és felelősségvállalásra képes lény. De ugyanígy elismerik az állatok bizonyos specifikus igényeit, szükségleteit – és az előbbivel összhangban implicit normatív implikáció Marxnál és Engelsnél, hogy ezeket bizonyos mértékig vegyük tekintetbe. (Egy korlátozott – az előbbi normatív szint által korlátozott – erkölcsi tekintetbevételről van itt tehát szó. Nem beszélhetünk tehát arról, hogy eszerint mondjuk az embernek áldozatul oda kellene vetnie magát egy éhes oroszlátnak. Meg kell jegyeznünk, illet a biocentrikus egalitáriusok [pl. Paul Taylor] sem állítanak – ők pusztán annyit mondanak, hogy minden élőlénynek *egyforma joga van ahhoz, hogy életének fenntartására és megőrzésére törekedjen*). És ugyanígy tulajdonítanak bizonyos mértékű önmagában vett, önmagára vonatkoztatott értékességet kell tulajdonítanunk a természeti környezetnek, valamint annak bizonyos elemeinek, együtteseinek. Koncentrikus körökről van tehát szó, amelyek tehát megalapozzák egy olyan, ökológiailag felelős társadalom eszméjét, amelyben a természetben és a társadalomban spontán módon képződő hierarchiákat tompítani, bizonyos mértékig visszaépíteni képes; vagyis ezeket a koncentrikus köröket képes egymáshoz egyre közelebb vinni. Előadásunk utolsó részében egy ilyen társadalom eszméjének főbb vonásaival fogunk foglalkozni.

IV. Biocentrikus ökoszocializmus és a dinamikus ekvilibrum víziója

Az érték egy közelebbi elemzés számára úgy tárul fel, mint ami nem az emberrel kezdődik, hanem valami, ami a dolgok objektív rendjében és természetében gyökerezik. Amikor ezt mondjuk, Holmes Rolston III megközelítésére hagyatkozunk (Rolston 2005). Maguk az élőlények értékelnek: az előnyben részesítés és hátrára sorolás (ösztönös) aktusai pozitív értékek tételezései, az elkerülés, kitérés, undorítónak, kiiktatandónak, vagy akár megsemmisítendőnek minősítés pedig negatív értékeket tételez. Olyan belátás ez, amit már

Marxnál és Engelsnél is megtalálunk; (Engels: *Anti-Dühring, A természet dialektikája*). Az utóbbiaknál mindenesetre az emberi értékelések állnak középpontban, illetve szolgálnak tájékozódási pontként. Mi az értékeknek erre a koncepciójára (Rolston) való tekintettel szeretnénk kialakítani saját felfogásunkat az ökoszocializmusról. Mielőtt azonban ebbe részletesebben belemennénk, vessünk még egy pillantást a jelenleg létező legfontosabb ökofilozófiai és ökoetikai álláspontokra, amelyekhez képest az általunk javasolt modellt el kívánjuk helyezni.

A főbb ökofilozófiai és ökoetikai álláspontok két nagy tengely mentén helyezhetők el: ökocentrikus versus antropocentrikus, holista versus individualista. Ez összesen négy sarkított, jól megkülönböztethető nézettípust eredményez: 1) ökocentrikus holista (Föld-etika: Aldo Leopold, J. Baird Callicot, mélyökológia: Arne Naess, Bill Devall, George Sessions), 2) ökocentrikus individualista (biocentrikus egalitarizmus: Paul Taylor, állatfelszabadítás: Peter Singer), 3) antropocentrikus holista (autoriter, fasiszta elméletek, ökofasizmus), 4) antropocentrikus individualista (legtöbb ökoszocialista elmélet: pl. David Pepper, stb.). Az elmélet, amelyet itt javasolni szeretnénk, ennek a koordináta-rendszernek a közepe felé helyezkedik el; közelebb az ökocentrikus állásponthez, és némileg a holistához (hogy képes legyen teljes populációk, élőközösségek, és nagyobb természeti egységek kollektív jogát érvényesíteni). *Végső soron egy marxista megalapozottságú, a mélyökológiára nyitott ökoszocialista elméletről volna szó.*

Ez az elmélet nem számol fel minden *hierarchiát* a természetben, illetve az embernek a természettel való kapcsolatában; de amennyire csak lehet, az ember által kialakított és tételezett hierarchikus struktúrák egyes szintjeit igyekszik egymáshoz közelíteni; igyekszik az emberi gyakorlat nyomán előálló hierarchiát tompítani, „szétlapítani”. Nem gondolom azt, hogy a természet minden hierarchizáltság híján volna, és hogy a hierarchia kizárólag társadalmi termék volna; és hogy minden olyan megközelítés, mely hierarchiákat lát a természetben, kizárólag társadalmi projekció, visszavetítés eredménye volna. Nem hiszem tehát, hogy az ökoanarchista és ökomarxista Murray Bookchinnek teljes mértékben igaza volna, amikor a következőket írja: „Végül az ökológia nem lát hierarchiát az ökoszisztémában. Nem létezik az ’állatok királya’ és az ’alázatos hangya’. Ezek a fogalmak saját társadalmi attitűdjeink és kapcsolataink kivetítései a természetre. Gyakorlatilag minden állat és növény, ami az ökoszisztéma része, egyenlő szerepet játszik az egész egyensúlyának és integritásának fenntartásában”, (Bookchin 2009: 141).

A természetben, úgy vélem, igenis érvényesülnek bizonyos spontán rétegződések és hierarchizálódások – amelyek a táplálékláncok (sokszor valóban rendkívüli komplexitást

mutató, sok ponton egymásba fonódó és körkörös kapcsolatokat jelentő) rétegződéseiben, illetve a csoportban élő állatok munkamegosztásában jut kifejezésre. Nem emberi értelemben vett hierarchiáról beszélünk természetesen, de attól még egy nagyon is jelen lévő szintekre bomlásról, amit nem ír felül az, hogy ezek a szintek gyakran nem egyértelmű vertikális struktúrát mutatnak, hanem vannak kölcsönös meghatározottságok és cirkuláris jellegű kapcsolatok.

Azt hiszem, először az emberi társadalom egy magasabb fokával nyílik lehetőség arra, hogy a hierarchiákat tompítsuk és visszaépítsük. Erre viszont csak akkor lesz mód valóban, ha nem akarjuk a szőnyeg alá söpörni, valami mássá átértelmezni („wegdeuten”) azokat a hierarchiákat, amelyek viszont kemény tényekként igenis megjelennek a természet világában (és – tény, ami tény – az emberi társadalomban is). Ennek tudatosításával válunk képessé arra, hogy a természetben zajló (és az emberi társadalomban is érvényesülő) spontán hierarchia-képződéssel szemben hassunk és tevékenykedjünk – és ily módon *az ökológiai igazságosság* egy magasabb fokát érvényesítsük.

Voltaképpen olyan koncentrikus körökről van szó, amelynek elvi alapjait már Marxéknál is megtaláljuk. Mindenekelőtt olyan emberi társadalmat próbálunk teremteni, amely strukturálisan is mindenki számára képes emberhez méltó körülményeket teremteni. Az emberi társadalmat azonban a teljes ökoszisztéma önálló részének tekintjük, amelynek kollektív kötelessége, hogy viszonyát az ökoszisztéma egészével, nem-emberi részeivel és szektoraival harmonizálja; hogy a természettel való viszonyában és anyagcseréjében jelentőséget tulajdonítson a nem-emberi lényeknek és populációknak is; és hogy rájuk való tekintettel bizonyos fokú önkorlátozást gyakoroljon. Az ember a bioszféra öntudatra ébredt része; a bioszféra az a különös szegmense, mely által a bioszféra képes tudatosan is szabályozni saját folyamatait. (Mint Schellingnél: az ember az öntudatra ébredt természet, a természet felébredt öntudata. Vélhetően ez az, amit Marx Schelling „őszinte fiatalkori gondolatának” nevezett Feuerbach-hoz írott levelében. MEM 27: 395). Öntudatra ébredt lényként (a bioszféra öntudattal bíró szegmenseként) az ember nem csak magáért, de a bioszféra, az ökoszisztéma egészéért is felelősséget visel; mindenért, amivel csak kapcsolatba kerül, amire csak hatást gyakorol.

Az értéktulajdonítás szintjeivel az élőszerkezetek és élőközösségek komplexitási és aktivitási fokai jelölik ki. Az autonómia és az önszerveződés (valamint a külső és belső környezettel való kommunikáció komplexitási) fokozatairól van szó. Három nagy szintet jelölhetünk ki, melyek mindegyike azonban nagyon sok belső különbséget és kisebb benső szintet ölel fel, melyek mindegyike messzemenően differenciált tehát. Az első az

érzőképességgel nem rendelkező egyedek és populációik. (Noha arról mennek viták, hogy a növények mennyire tekinthetők érző lényeknek [a „plant sensitivity”, a „plant intelligence” egy nagyon is agilis, hangos kisebbség a botanikusokon belül, de – amennyire én tudom – egy kisebbség; és igen csak nagy paradigmaváltásnak kellene ahhoz bekövetkeznie a növénybiológiában, hogy a növényeket az állatokhoz közeli értelemben vett érző lényeknek lehessen tekinteni]). Ez mindenekelőtt a növényi és egysejtű, illetve mikrobiális életformákra vonatkozik; (amelyek az autonómia, az önszerveződés, az önfenntartásra való törekvés képességeinél fogva már bírnak önértékkel). A második szint az érzőképességgel bíró lények és közösségeik, (mindenekelőtt: állatok). A harmadik pedig az öntudat foka, (itt: emberek. Bár az etológusok szerint a magasabb rendű emlősök is bírnak egyfajta kezdetleges öntudattal. Különösen: delfinek, és köztük is a kardszárnyú delfinek. De a kultúraalkotás képessége itt alapvető *differentia specifica*-nak számít). Egy ökoszocialista elméletnek azonban alapvető célkitűzése az is, hogy a különbségek tiszteletben tartása és figyelembe vétele mellett is közelítse egymáshoz ezt a három szintet (valamint az általuk felölelt belső differenciákat, mikroszinteket).

Alapvető értékek (és követendő normatív célkitűzések) ebben az elméleti keretben: 1) a biodiverzitás fenntartása, lehetőleg bővítése, dinamizálása, 2) a (mindenekelőtt felesleges) fájdalom elkerülése, minimalizálása, 3) az öntudattal bíró életformák esetében az öntudatos létezéshez méltó élet társadalmi feltételeinek kialakítása és biztosítása. Ami a második kitévelt illeti: természetesen tisztában vagyunk a *fájdalom* evolúciós szerepével. Épp ezért hangsúlyoztam, hogy a „felesleges” fájdalomkórosítás elkerülése abszolút célnak kell, hogy számítsa. Nem lehet cél az ökoszisztéma, vagy annak egyes szegmenseinek a passzivizálása. (Mint Homérosznál a lótuszevők társadalma, vagy Herbert W. Franke: *Az orchideák bolygója* c. könyvében). De igenis cél kell, hogy legyen, hogy az egyedeket, a populációkat legalább részben felszabadítsuk a felesleges szenvedés terhe alól; (mindenekelőtt az emberi egyedeket, de nem csak őket).

Az ökoszocializmusnak ez a víziója biocentrikus, amennyiben *az életet* állítjuk a középpontba; annak rétegződéseivel és különös, keresztül-kasul egymásba fonódó viszonyaival. Itt az anorganikus az élethez való viszonyában, az élet alapfeltételeinek biztosításában és az élettal való dialektikus kapcsolata által jön számításba. (Vagyis az anorganikus ebben az elméleti keretben már valóban leginkább az instrumentális értékesség szempontjából releváns; abból a szempontból viszont nélkülözhetetlen).

Ebben a kontextusban használjuk a „dinamikus ekvilibrium” kifejezést. Ez azt jelenti, hogy a stresszt, a fájdalmat, a versenyhelyezetet (mindenekelőtt az emberi társadalmon belül, de azon

túl is), olyan módon minimalizáljuk, hogy ezzel ne törjük le az egyetemes élőközösség, a globális földi ökoszisztéma (és benne mindenekelőtt a globális emberi közösség) fejlődésének dinamizmusát. A cél: a lehető legkevesebb fájdalom és stressz mellett a lehető legnagyobb arányú és dinamikájú fejlődés feltételeinek megteremtése. (Meg kell itt jegyezni: a vadon élő állatok együttélésének szerves része a fájdalom; a természet egy meglehetősen kegyetlen régiójáról van szó. Nem lehet cél, hogy itt is minimalizáljuk a fájdalmat – az állatok egymáshoz való viszonyában. De meglehetősen távol áll tőlünk az úgynevezett „Yellowstone Park-etika”, amely semmilyen körülmények között sem avatkozik bele a vadon folyamataiba, és akkor is hagyja meglehetősen kínos körülmények között elpusztulni az egyes állati egyedeket, ha módjában állna lerövidíteni vagy megszüntetni azok szenvedését [vagy alkalmasint meggyógyítani őket] – még akkor is, ha ezzel egyébként nem veszélyeztetnék valószínű módon az adott populáció hosszú távú fennmaradását, illetve a szóban forgó ökoszisztéma fejlődésének dinamizmusát. [vö. Rolston 2005: 89sk, 100]. Ilyenkor – a hosszú távú fejlődés szempontjainak figyelembe vételével – az ember beavatkozhat; de nem kell ebből, a vadon világára kiterjedő, szisztematikus gyakorlatot létrehozni. Nem is lehetséges és nem is feladata az embernek. Az embernek mindenekelőtt a természetre gyakorolt hatását kell szabályoznia [és az emberi társadalom viszonyait kell oly módon megalkotnia, hogy lehetőleg mindenki számára megadassanak az emberhez méltó élet alapfeltételei]; nem kell – ezen túlmenően – szisztematikus beleavatkozni az élő, nem-emberi természet „belügyeibe”).

Az ilyen módon elgondolt „dinamikus ekvilibrium” eszméje alapján megszerveződő ökoszocializmus (mint politikai program) legfontosabb feladatai közé azonban (a konkrét politikai cselekvés szintjén) bizonyos minimálprogramok tartoznak: a fenntarthatóság elemi feltételeinek megteremtése, minél több ember számára megteremteni az emberhez méltó lét feltételeit; és ahol a kapitalizmus strukturális szinten termeli újra (és fokozza) az ökológiai válságokat, valamint az egyenlőtlenségeket (drasztikusabb esetben: a nyomort), az emberi lét feltételeit behatároló igazságtalanságokat, az ellen rendszer szinten küzdeni. Vagyis harcolni kell azoknak az intézményeknek a megteremtéséért, beüzemeléséért, fenntartásáért és fejlesztéséért, amelyek képesek a kapitalizmus jelentette, generálta strukturális problémákat ellensúlyozni, hosszú távon: felszámolni.

Irodalom

Rövidítések: MEM = Marx-Engels Művei

- Antal Attila (2018): „Az antropocén és az ökológiai marxizmus”. In *Korunk* 2018 január. 49-57
- Arisztotelész (1997): *Nikomakhoszi etika*. Budapest: Európa kiadó
- Bookchin, Murray (2009): „Egy ökológikus társadalom felé”. In Scheiring Gábor & Jávor Benedek: *Oikosz és polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest: L'Harmattan kiadó. 139-150
- Burkett, Paul (2006): „Two Stages of Ecosocialism? Implications of Some Neglected Analyses of Ecological Conflict and Crisis”. In *International Journal of Political Economy*, Vol. 35, No. 3 (Fall, 2006), pp. 23-45
- Burkett, Paul & Foster, John Bellamy (2016): *Marx and Earth. An Anti-Critique*. Leiden & London: Brill
- Grundmann, Reiner (1991): *Marxism and ecology*. Oxford: Clarendon Press
- Hubmann, Gerald (2010): „Politikától a filológiáig: a Marx–Engels Összkiadás (MEGA)”. In *Múltunk* 2010/2: 53-68
- Kant, Immanuel (1991): *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Budapest: Gondolat kiadó
- Lifsic, Mihail (1966): *Marx és az esztétika*. Budapest: Gondolat kiadó
- Marosán Bence (2018): „Marxizmus és ökológia. Lehetséges kapcsolódási pontok a marxizmus elmélet és a mélyökológia között”. In *Korunk* 2018 január. 39-48
- Rolston III, Holmes (2005): „A környezeti etika időszerű kérdései”. In Lányi András & Jávor Benedek: *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Budapest: L'Harmattan kiadó. 85-111
- Ross, Sir David (1996): *Arisztotelész*. Budapest: Osiris kiadó